

BARBARA CICHORSKA

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II

 <https://orcid.org/0009-0001-7302-6741>

email: b.cichorska@gmail.com

ZAWARCIE MAŁŻEŃSTWA KONKORDATOWEGO JAKO REALIZACJA WOLNOŚCI SUMIENIA I WYZNANIA

Concluding a Concordat Marriage as an Exercise of Freedom of Conscience and Religion

Abstrakt: Wybór małżeństwa jako stanu życia, podobnie jak wszelkie inne decyzje dotyczące życia osobistego, stanowi realizację wolności sumienia i wyznania. Wolność sumienia zapewnia prawo do wyrażania swoich przekonań i światopoglądu, w tym również do wyboru określonego modelu rodziny.

Polski ustawodawca realizuje wolność sumienia i wyznania poprzez przyznanie osobom chcącym zawrzeć małżeństwo prawa wyboru sposobu jego zawarcia, który jest zgodny z ich wartościami i przekonaniami. Obecnie polski system prawa przewiduje dwie formy zawarcia małżeństwa. Poza formą wyłącznie cywilną ustawodawca wprowadził możliwość zawarcia w obecności duchownego małżeństwa, które – po spełnieniu określonych przesłanek – uważa się za zawarte również na forum prawa cywilnego.

Celem artykułu jest analiza przepisów polskiego prawa i próba odpowiedzi na pytanie, czy przepisy polskiego prawa małżeńskiego w zakresie zawierania małżeństw sprzyjają realizacji wolności sumienia i wyznania, czy ją ograniczają. Wobec tak sformułowanego celu postawiono tezę, że współcześnie Państwo polskie, pomimo zapewnienia wolności wyboru formy zawarcia małżeństwa, ingeruje w sposób jego zawierania wobec

BARBARA CICHORSKA – mgr prawa, adwokat wpisany na listę Okręgowej Izby Adwokackiej w Katowicach, doradca obywatelski. Mgr lic. prawa kanonicznego. Od października 2023 r. doktorant w Szkole Doktorskiej Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie. Od września 2022 r. do sierpnia 2023 r. obrońca węzła małżeńskiego w Sądzie Metropolitalnym w Katowicach. W okresie listopad 2021 r. – czerwiec 2022 r. pracownik Kurii Metropolitalnej w Katowicach. Członek Stowarzyszenia Kano-nistów Polskich.

duchownego, co rodzi potrzebę dyskusji nad zasadnością zmian istniejącego prawa małżeńskiego.

Słowa kluczowe: wolność sumienia i wyznania, małżeństwo konkordatowe.

Abstract: The choice of marriage as a state of life, like any other decision concerning personal life, is an exercise of freedom of conscience and religion. Freedom of conscience ensures the right to express one's beliefs and worldview, including the choice of a specific family model.

The Polish legislator implements freedom of conscience and religion by granting people who want to enter into marriage the right to choose the method of its conclusion that is consistent with their values and beliefs. Currently, the Polish legal system provides for two forms of marriage. In addition to the exclusively civil form, the legislator introduced the possibility of concluding a marriage in the presence of a clergyman, which – after meeting certain conditions – is considered to have been concluded in the forum of civil law as well. The aim of the article is to analyse the provisions of Polish law and to attempt to answer the question whether the provisions of Polish marital law regarding the conclusion of marriages facilitate the realisation of freedom of conscience and religion or restrict it. In view of the purpose formulated in this way, the thesis was put forward that the Polish State, despite ensuring freedom of choice of the form of marriage, interferes in the way it is concluded with respect to the clergy, which gives rise to the need for a discussion on the justification for changes to the existing marriage law.

Key words: freedom of conscience and religion, concordat marriage.

Wybór małżeństwa jako stanu życia, podobnie jak wszelkie inne decyzje dotyczące życia osobistego, stanowi realizację wolności sumienia i wyznania. Wolność sumienia zapewnia prawo do wyrażania swoich przekonań i światopoglądu, w tym również do wyboru określonego modelu rodziny. Zmiany polskiego prawa rodzinnego, dokonane na skutek implementacji art. 10 Konkordatu zawartego pomiędzy Rzeczpospolitą Polską a Stolicą Apostolską, miały na celu urzeczywistnienie zasady wolności przekonań poprzez przyznanie osobom chcącym zawrzeć małżeństwo wolności w pojmowaniu swego małżeństwa jako instytucji religijnej lub wyłącznie świeckiej. Uznawanie przez katolików małżeństwa jako sakramentu powoduje, że niezwykle ważna jest dla nich religijna forma jego zawarcia. Zawieranie jednak osobno małżeństwa kanonicznego i – dla wywołania skutków prawnych na forum państwowym – również małżeństwa cywilnego w USC, wymagało od katolików zawierania małżeństwa w sposób sprzeczny z ich przekonaniem. Przyjęcie

zatem przez państwo formy cywilnej zawarcia małżeństwa za wyłącznie obowiązującą stanowiłoby naruszenie wolności religijnej¹.

Polski ustawodawca realizuje wolność sumienia i wyznania poprzez przyznanie osobom, chcącym zawrzeć małżeństwo, prawa wyboru sposobu jego zawarcia, który jest zgodny z ich wartościami i przekonaniem. Obecnie polski system prawa przewiduje dwie formy zawarcia małżeństwa. Poza formą wyłącznie cywilną ustawodawca wprowadził możliwość zawarcia w obecności duchownego małżeństwa, które – po spełnieniu określonych przesłanek – uważa się za zawarte również na forum prawa cywilnego².

Wolność sumienia i wyznania małżonków realizowana jest przez przyznanie im prawa do zawarcia jednego małżeństwa w formie zgodnej z wyznawaną przez nich wiarą, ich wartościami i światopoglądem, które to małżeństwo przez raz złożone oświadczenie woli stanie się skuteczne wobec prawa kanonicznego i cywilnego. Jest to zatem prawo do złożenia jednego oświadczenia woli bez konieczności powtarzania ceremonii. W ten sposób ustawodawca daje także wyraz poszanowania pluralizmu przekonań o statusie ideologicznym, religijnym i prawnym osoby ludzkiej.

Prawo polskie nie stawia obecnie żadnych przeszkód w tym, czy strony wybiorą małżeństwo tylko cywilne czy małżeństwo zawierane w obecności duchownego, wywierające skutki cywilne. Istnieje również możliwość zawarcia tylko małżeństwa wyznaniowego, bez małżeństwa cywilnego, lub zawarcie małżeństwa cywilnego w późniejszym czasie. Małżeństwo wyznaniowe wywierające skutki cywilne może być zawarte, jeżeli taką możliwość przewiduje umowa międzynarodowa lub ustawa regulująca stosunki między państwem a kościołem albo innym związkiem wyznaniowym³.

W artykule podjęty został temat małżeństwa zawieranego według norm prawa kanonicznego, wprowadzonego przez implementację do polskiego prawa przepisów Konkordatu zawartego przez państwo polskie ze Stolicą Apostolską, dlatego małżeństwo to zamiennie jest nazywane konkordatowym. Należy jednak pamiętać, że małżeństwo wyznaniowe ze skutkami

¹ Zob. R. Sobański, *Uwagi o zmianach w prawie polskim postulowanych art. 10 Konkordatu z 28 lipca 1993 r.*, w: *Czy potrzebna jest w Polsce zmiana prawa rodzinnego i opiekuńczego?*, red. B. Czech, Katowice 1997, s. 282–283.

² Zob. W. Góralski, *Forma zawarcia małżeństwa według art. 1 § 2 K.R.O.*, „Prawo Kanoniczne”, 46(2003), nr 1–2, s. 92.

³ Zob. Ustawa z dnia 25 lutego 1964 r., Kodeks rodzinny i opiekuńczy (k.r.o.), Dz.U. 1964, nr 9, poz. 59 z późn. zm., art. 1.

cywilnymi można zawrzeć również na podstawie ustaw (tzw. wyznaniowych) regulujących stosunek państwa polskiego do innych niż Kościół katolicki kościołów i związków wyznaniowych⁴.

1. Naruszenie wolności sumienia i wyznania w okresie PRL

Wolność wyboru formy zawarcia małżeństwa stanowi *novum* w polskim prawie rodzinnym. Rozwiązanie to, wprowadzone na mocy podpisanego w 1993 r. i ratyfikowanego w 1998 r. Konkordatu pomiędzy państwem polskim a Stolicą Apostolską⁵, jest nie tylko nowe, ale również oryginalne w stosunku do innych umów konkordatowych i podawane w literaturze przedmiotu za wzór do naśladowania w kwestii poszanowania wolności małżonków w przedmiocie skuteczności małżeństwa na forum cywilnym⁶.

Wcześniej, w okresie Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, małżeństwo na skutek laicyzacji prawa⁷ zostało uznane za instytucję świecką i podlegającą wyłącznej jurysdykcji państwa w obszarze zarówno formy jego zawarcia, wywoływanych skutków prawnych oraz sposobów rozwiązania⁸. Małżeństwa zawierane w formie religijnej były przez państwo ignorowane. Małżonkowie zawierający małżeństwo wyznaniowe w świetle prawa państwowego byli traktowani jak osoby stanu wolnego⁹. Miało to konsekwencje m.in. w zakresie prawa spadkowego czy stosunków majątkowych małżonków. Katolicy chcący zawrzeć małżeństwo w formie zgodnej z ich przekonaniami, a jednocześnie zalegalizować swój związek według prawa państwowego, zmuszeni byli

⁴ Zob. m.in. Ustawa z dnia 30 czerwca 1995 r. o stosunku państwa do kościoła ewangelicko-metodystycznego w RP, Dz.U. z 2023 r. poz. 85, art. 11a; Ustawa z dnia 20 lutego 1997 r. o stosunku państwa do gmin żydowskich w RP, Dz.U. z 2014 r. poz. 1798, art. 9a; Ustawa z dnia 4 lipca 1991 r. o stosunku państwa do polskiego autokefalicznego kościoła prawosławnego w RP, Dz.U. z 2023 r. poz. 544, art. 12a.

⁵ Zob. Konkordat między Stolicą Apostolską i Rzeczpospolitą Polską podpisany dnia 28 lipca 1993 r., Dz.U. 1998, nr 51, poz. 318, 23 IV 1998.

⁶ Szerzej na ten temat zob. P. Majer, *Zawarcie małżeństwa kanonicznego bez skutków cywilnych*, Warszawa 2009, s. 386.

⁷ Zob. *Kodeks rodzinny. Komentarz*, red. M. Grudziński, J. Ignatowicz, Warszawa 1955, s. 3–5.

⁸ Zob. Dekret z dnia 25 września 1945 r. Prawo małżeńskie, Dz.U. 1945, nr 48, poz. 270 z dnia 7 listopada 1945 r.; Ustawa z dnia 27 czerwca 1950 r. Kodeks rodzinny, Dz.U. 1950, nr 34, poz. 308 z dnia 22 sierpnia 1950 r. z późn. zm.; k.r.o.

⁹ Zob. J. Górka, *Prace nad kodyfikacją i unifikacją prawa w Polsce po drugiej wojnie światowej*, „Z Dziejów Prawa”, 12(2019), s. 653–666.

dwukrotnie zawierać małżeństwo, osobno małżeństwo cywilne i osobno kanoniczne¹⁰.

W 1958 r. nowelizacja przepisów Dekretu Prawo o aktach stanu cywilnego wprowadziła tzw. ignorancję wrogą, polegającą na ustanowieniu dla duchownych zakazu asystowania przy ślubach religijnych, jeżeli nie zostały one poprzedzone zawarciem małżeństwa cywilnego. Dla duchownych, którzy złamaliby ten zakaz, wprowadzona została sankcja karna grzywny lub aresztu¹¹.

Nie tylko zatem małżonkowie nie mieli wówczas wolności wyboru formy zawarcia małżeństwa, ale zawarcie małżeństwa cywilnego zostało wymuszone poprzez wprowadzenie kar dla duchownych. Konsekwencje wprowadzone zostały, co prawda, nie dla samych małżonków, lecz dla duchownych asystujących przy zawieraniu małżeństwa¹². To spowodowało jednak, że duchowni nie mogli asystować przy małżeństwach, jeżeli nie zostały one poprzedzone ślubem cywilnym. W tym zakresie polski ustawodawca konsekwentnie odmawiał prawa do realizacji wolności sumienia.

W 1986 r. przepis wprowadzający „ignorancję wrogą” został nieco złagodzony w ten sposób, że nie podlegał karze duchowny udzielający ślubu religijnego bez przedstawienia mu zaświadczenia o zawarciu małżeństwa cywilnego w przypadku ciężkiej choroby lub stanu zagrażającego życiu jednego z małżonków¹³. Sytuacja taka trwała aż do zmiany ustroju politycznego w 1989 roku.

Przepisy obowiązujące od 1989 r. umożliwiły zawarcie małżeństwa wyznaniowego bez konieczności poprzedzania go zawarciem małżeństwa cywilnego. To jednak doprowadziło do sytuacji, w której osoby decydujące się na takie rozwiązanie, na forum państwowym uznawane były za osoby stanu wolnego. Wyjątek od tej zasady został wprowadzony w orzecznictwie sądów administracyjnych wyrokiem Naczelnego Sądu Administracyjnego (dalej

¹⁰ Zob. R. Sobański, *Uwagi o Konkordacie podpisanym 28 lipca 1993 r. przez nuncjusza apostolskiego w Warszawie i ministra spraw zagranicznych RP*, „Wiadomości Archidiecezjalne”, [Katowice], 63(1995), nr 1, s. 30; tenże, *Uwagi o zmianach w prawie polskim*, s. 283.

¹¹ Zob. Dekret z dnia 8 czerwca 1955 r. Prawo o aktach stanu cywilnego, Dz.U. 1955, nr 25, poz. 151 z dnia 30 czerwca 1955 r.

¹² Zob. W. Góralski, *Konkordat z 1993 r. wyrazem poszanowania niezależności i autonomii dwóch systemów prawa małżeńskiego oraz woli współdziałania Kościoła katolickiego i państwa polskiego na rzecz małżeństwa i rodziny*, w: *Rodzina w prawie*, red. M. Różański, J. Krzywkowska, Olsztyn 2013, s. 193.

¹³ Dekret z dnia 8 czerwca 1955 r.

NSA) z dnia 12 kwietnia 2000 roku. Wyrokiem tym NSA uznał małżeństwo zawarte w 1950 r. wyłącznie w formie kanonicznej za „małżeństwo faktyczne” i „konkubinat kwalifikowany” i biorąc pod uwagę przekonanie małżonków o wystarczalności związku wyznaniowego dla jego legalizacji, a także powstałą w okresie PRL lukę prawną, zrównał sytuację małżonków, którzy zawarli taki związek z sytuacją małżonków, którzy zawarliby małżeństwo cywilne¹⁴.

2. Wolność wyboru małżeństwa wyznaniowego

Kościół katolicki, uznający małżeństwo ochrzczonych za sakrament, rościł sobie prawo do roztoczenia nad tym małżeństwem swojej jurysdykcji. Jednocześnie, akceptując kompetencję władzy państwowej nad małżeństwem, dążył do tego, aby małżeństwo wywierało skutki cywilne i tym samym, od chwili zawarcia, było obowiązujące *in foro ecclesiastico* oraz *in foro civili*¹⁵.

Celem Kościoła było zawarcie porozumienia z Państwem polskim i uregulowanie spraw małżeńskich w taki sposób, by wyeliminować konieczność zawierania przez katolików osobno małżeństwa cywilnego i kanonicznego. Takie rozwiązanie wprowadzało bowiem ich dyskryminację. Dążono zatem do zrównania sytuacji katolików z osobami niewierzącymi, które zawierając małżeństwo w formie odpowiadającej ich przekonaniom (małżeństwo cywilne), uzyskiwały skutki prawne tego małżeństwa według prawa państwowego¹⁶.

Uregulowania dotyczące prawa małżeńskiego zaproponowane zostały w 1990 r. przez negocjatorów Stolicy Apostolskiej. Postulowane przez Stolicę Apostolską przepisy (art. 13 projektu)¹⁷ były znaczącym osiągnięciem

¹⁴ Zob. m.in. wyrok NSA z dnia 12 kwietnia 2000 r. sygn. akt V SA 1512/99, „Palestra”, 2000, nr 7–8, poz. 241, LEX nr 49058. Tę linię orzeczniczą przyjęło kilka Wojewódzkich Sądów Administracyjnych (WSA), orzekając w przedmiocie świadczeń socjalnych, tj. przyznawania wdowom rent rodzinnych lub uprawnień kombatanckich (tak np. wyrok WSA w Gorzowie Wielkopolskim z dnia 7 września 2005 r. sygn. akt II SA/Go 277/05, LEX nr 867513; wyrok WSA we Wrocławiu z dnia 12 października 2005 r. sygn. akt II SA/Wr 1627/03, LEX nr 724340 czy wyrok WSA w Warszawie z dnia 25 sierpnia 2008 r. sygn. akt VIII SA/Wa 93/08).

¹⁵ Zob. W. Góralski, *Słowo wstępne*, w: W. Adamczewski, *Małżeństwo w konkordacie*, Warszawa 1999, s. 14.

¹⁶ Zob. m.in. Sobański, *Uwagi o Konkordacie*, s. 30; tenże, *Uwagi o zmianach w prawie polskim*, s. 283.

¹⁷ Szerzej na ten temat zob. W. Góralski, *Kształtowanie się art. 10 Konkordatu między Stolicą Apostolską i Rzeczpospolitą Polską z 1993 roku w procesie negocjacyjnym*, w: „Prawo i Kościół”, 5(2013), s. 9; tenże, *Od projektu Konwencji do projektu Konkordatu. Problem zawarcia umowy między Stolicą Apostolską a Polską*, „Przegląd Prawa Wyznaniowego”, 5(2013), s. 15–17.

strony kościelnej. Po raz pierwszy w historii polskiego prawa rodzinnego zaproponowane zostało rozwiązanie prawne umożliwiające uzyskanie skutków cywilnych przez małżeństwo zawarte zgodnie z normami prawa kanonicznego. Uzyskanie skutków cywilnych uzależnione jednak zostało od wpisu zawartego małżeństwa do rejestru stanu cywilnego¹⁸.

Przepisy te (po dokonaniu w toku dalszych negocjacji modyfikacji) zamieszczone zostały w Konkordacie.

Efektem porozumienia państwa polskiego i Kościoła katolickiego jest art. 10 Konkordatu podpisanego w 1993 r., a ratyfikowanego w 1998 roku¹⁹. Zgodnie z tym przepisem małżeństwo kanoniczne, od chwili jego zawarcia, wywiera takie skutki, jakie pociąga za sobą zawarcie małżeństwa zgodnie z prawem polskim, jeżeli zostaną spełnione określone przesłanki²⁰.

Konkordat wyraźnie określił warunki uznawania skutków cywilnych małżeństw kanonicznych i gwarancje zachowania przepisów prawa polskiego. Wprowadzone w Konkordacie regulacje ułatwiły sytuację tych obywateli, którzy chcieli zawrzeć małżeństwo tylko w formie wyznaniowej, jednocześnie przyznając im prawo wyboru, w jaki sposób i w jakim czasie chcą zawrzeć małżeństwo. Wprowadzenie wymogu złożenia przez małżonków osobnego oświadczenia dotyczącego wywarcia przez małżeństwo skutków cywilnych jest wyrazem poszanowania ich wolności religijnej²¹.

Przepis art. 10 Konkordatu został implementowany do polskiego Kodeksu rodzinnego i opiekuńczego²². Zgodnie z art. 1 § 2 k.r.o. małżeństwo może zostać zawarte w obecności duchownego, jeżeli mężczyzna i kobieta zawierający związek małżeński podlegający prawu wewnętrznemu kościoła

¹⁸ Zob. tenże, *Kształtowanie się art. 10 Konkordatu*, s. 10–11; J. Kowalczyk, *Konkordat między Stolicą Apostolską i Rzeczypospolitą Polską 1993/1998. Układ między dwoma podmiotami prawa międzynarodowego na tle kształtowania się relacji pomiędzy Kościołem katolickim i Państwem polskim w okresie I i II Rzeczypospolitej, w warunkach totalitaryzmu i w III Rzeczypospolitej*, Płock 1993, s. 68.

¹⁹ Zob. Konkordat; W. Góralski, *Droga do Konkordatu*, „Ateneum Kapłańskie”, 127(1996), z. 1(524), s. 8–9.

²⁰ Do przesłanek tych należą: brak pomiędzy małżonkami przeszkód wynikających z prawa polskiego, złożenie przez nich zgodnego oświadczenia woli dotyczącego wywarcia takich skutków oraz wpis zawartego małżeństwa w aktach stanu cywilnego.

²¹ Zob. Majer, *Zawarcie małżeństwa*, s. 387.

²² Zob. Ustawa z dnia 24 lipca 1998 r. o zmianie ustaw – Kodeks rodzinny i opiekuńczy, Kodeks postępowania cywilnego, Prawo o aktach stanu cywilnego, ustawy o stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego w Rzeczypospolitej Polskiej oraz niektórych innych ustaw, Dz.U. Nr 117, poz. 757.

albo innego związku wyznaniowego oświadczą wolę jednoczesnego zawarcia małżeństwa podlegającego prawu polskiemu i kierownik urzędu stanu cywilnego następnie sporządzi akt małżeństwa²³. Prawo do zawarcia małżeństwa wyznaniowego wywierającego skutki cywilne zostało, zgodnie z wyrażoną w art. 25 Konstytucji RP zasadą równouprawnienia kościołów i innych związków wyznaniowych²⁴, przyznane wiernym wszystkich kościołów i związków wyznaniowych, których sytuacja prawna i stosunki z państwem polskim są uregulowane umową międzynarodową lub ustawą.

Warto też zwrócić uwagę na sporządzoną w czasie procesu ratyfikacyjnego deklarację wyjaśniającą przepisy Konkordatu. W deklaracji podkreślono, że „Konkordat szanuje całkowitą wolność nupturientów, co do tego, jakie zawrą małżeństwo i na jakim forum ma ono wywierać skutki”²⁵.

Można w tym miejscu postawić pytanie, w jakim zakresie wprowadzone przepisy szanują wolność sumienia i wyznania, a w jakim zakresie wolność tę ograniczają?

3. Wolność w zakresie oświadczenia woli o wywołaniu skutków cywilnych

Przed wszystkim poprzez dokonaną zmianę przepisu art. 1 k.r.o. polski ustawodawca zagwarantował małżonkom wolność wyboru sposobu zawarcia małżeństwa. Ich woli pozostawiony został wybór zawarcia małżeństwa tylko cywilnego wobec kierownika USC lub zawieranego wobec duchownego małżeństwa wyznaniowego, wywierającego skutki cywilne²⁶. Legalizacja alternatywnej i równorzędnej, wyznaniowej formy zawarcia małżeństwa pozwala małżonkom na dokonanie w pełni swobodnego wyboru pomiędzy znaną wcześniej cywilną formą zawarcia małżeństwa a wyznaniową formą zawarcia takiego związku, która odpowiada potrzebom i oczekiwaniom znacznej części społeczeństwa

Zgodnie z wprowadzonymi przepisami (zarówno art. 10 Konkordatu, jak i art. 1 § 2 k.r.o.) skutki cywilne małżeństwa wyznaniowego uzależnione są

²³ Zob. k.r.o., art. 1.

²⁴ Zob. Konstytucja RP z dnia 2 kwietnia 1997 r., Dz.U. nr 78, poz. 483 z późn. zm., art. 25.

²⁵ Zob. *Oświadczenie rządowe w sprawie Deklaracji Rządu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 15 kwietnia 1997 r. w celu zapewnienia jasnej wykładni przepisów Konkordatu między Stolicą Apostolską a Rzeczpospolitą Polską, podpisanego dnia 28 lipca 1993 r.*, w: *Dziesięć lat polskiego konkordatu*, red. C. Janik, P. Borecki, Warszawa 2009, s. 250.

²⁶ Zob. Kowalczyk, *Konkordat*, s. 185.

od spełnienia określonych przesłanek. Kluczowym elementem jest oświadczenie woli stron co do wywarcia przez małżeństwo skutków cywilnych. Wprowadzając taką regulację, polski ustawodawca przyznał małżonkom wolność wyboru złożenia stosownego oświadczenia w tym zakresie. Należy zwrócić uwagę, że polski ustawodawca decyzję o wywarcu przez małżeństwo skutków cywilnych pozostawił swobodnemu uznaniu małżonków, co niewątpliwie stanowi wyraz poszanowania wolności religijnej małżonków, co do formy zawarcia małżeństwa i jego skuteczności na forum cywilnym.

Kwestia roli stron w uzyskaniu przez małżeństwo skutków cywilnych była przedmiotem dyskusji przedstawicieli państwa i Kościoła przed zawarciem Konkordatu.

Pierwszy projekt umowy konkordatowej, przygotowany w 1990 r. przez przedstawicieli Stolicy Apostolskiej, podkreślał kluczową rolę stron w wywarcu przez małżeństwo skutków cywilnych, uzależniając wpis zawartego małżeństwa do rejestru stanu cywilnego nie od prośby duchownego, ale od zgody małżonków²⁷. Takie rozwiązanie stanowiło zasadniczą różnicę w stosunku do klasycznego systemu konkordatowego, który zakłada automatyzm powstania skutków cywilnych małżeństwa.

W toku dalszych negocjacji, w drugim już projekcie przygotowanym przez stronę kościelną w 1991 r., wprowadzona została zmiana odnośnie do sposobu wywołania przez małżeństwo kanoniczne skutków cywilnych. Różnicą w stosunku do poprzednich propozycji była rezygnacja ze sformułowania „za zgodą stron” na rzecz „na prośbę stron”. To właśnie prośba małżonków miała być podstawą powiadomienia Urzędu Stanu Cywilnego o zawartym małżeństwie. W ten sposób starano się jeszcze bardziej podkreślić wolność stron w podjęciu decyzji, co do wywołania przez małżeństwo skutków na forum prawa państwowego²⁸.

Ta propozycja strony kościelnej została następnie zmodyfikowana w kontrprojektach przygotowanych przez przedstawicieli polskiego Rządu i w efekcie w Konkordacie nie ma już mowy o zgodzie czy prośbie stron, a jedynie o ich oświadczeniu²⁹. Również przepis art. 1 § 2 k.r.o. stanowi, że małżonkowie, chcący uzyskania przez małżeństwo skutków cywilnych

²⁷ Zob. Góralski, *Kształtowanie się*, s. 9; tenże, *Od projektu*, s. 15–17.

²⁸ Zob. *Projekt Konwencji z 25 października 1991 r.*, w: *Dziesięć lat polskiego Konkordatu*, s. 168–173.

²⁹ *Uzasadnienie projektu ustawy o ratyfikacji Konkordatu między Stolicą Apostolską a Rzeczpospolitą Polską*, w: *Konkordat polski 1993. Wybór materiałów źródłowych z lat 1993–1996*, red. B. Górowska, Warszawa 1997, s. 28–31; *Polski projekt Układu ze Stolicą Apostolską*,

oświadczają wolę jednoczesnego zawarcia małżeństwa podlegającego prawu polskiemu³⁰.

Warto jednak wspomnieć o deklaracji wyjaśniającej przepisy Konkordatu, w której wskazano, że sprawa uzyskania przez małżeństwo skutków cywilnych pozostawiona została woli małżonków i to wyłącznie od woli stron zależy, czy małżeństwo zawarte wobec duchownego wywrze skutki cywilne. W tym właśnie przedmiocie strony – zgodnie z Konkordatem – powinny złożyć stosowne oświadczenie³¹.

Podsumowując, należy wskazać, że zgodnie z polskim prawem, wywarcie skutków cywilnych przez małżeństwo wyznaniowe następuje poprzez oświadczenie małżonków. Oznacza to, że gdy wola ich uzyskania nie zostanie wyrażona, małżeństwo wywoła skutki wyłącznie w sferze prawa wewnętrznego danego kościoła czy związku wyznaniowego, a osoby takie będą traktowane przez prawo polskie jako pozostające w konkubinacie. W tym zakresie ustawodawca szanuje całkowitą wolność nupturientów w wyborze sposobu zawarcia małżeństwa i skutków, które to małżeństwo ma wywrzeć.

4. Próby ograniczenia wolności stron

Pomimo poszanowania wolności małżonków, co do formy zawarcia małżeństwa i powstania skutków cywilnych tego małżeństwa, ustawodawca wprowadził jednak pewne ograniczenia w realizacji tego prawa.

Próby ograniczenia wolności stron w przedmiocie zawierania małżeństw wyznaniowych podejmowane były już podczas negocjacji Konkordatu. W odpowiedzi na projekty umowy konkordatowej przygotowane przez stronę kościelną, przeprowadzone zostały międzyresortowe konsultacje, podczas których poszczególne ministerstwa zgłaszały swoje uwagi do projektów³².

Wątpliwości przedstawicieli rządu budziła kwestia uzależnienia przesłania do USC zaświadczenia o zawarciu małżeństwa od prośby małżonków. W przypadku braku prośby małżeństwo nie zostałoby bowiem zarejestrowane. W ten sposób państwo utraciłoby swoją jurysdykcję nad małżeństwem. Powstała w tym zakresie luka prawna powinna zatem zostać wyeliminowana

w: *Dziesięć lat polskiego Konkordatu*, s. 196–201; *Projekt polski – Układ między Stolicą Apostolską i Rzeczpospolitą Polską*, w: Kowalczyk, *Konkordat*, s. 258–271.

³⁰ Zob. k.r.o.

³¹ Zob. *Oświadczenie rządowe*, s. 250.

³² Zob. *Konsultacje międzyresortowe*, w: *Dziesięć lat polskiego Konkordatu*, s. 181–182.

poprzez zobowiązanie – przepisami prawa rodzinnego – duchownego do doręczenia zawiadomienia niezależnie od woli stron. Pojawiły się również propozycje, ażeby uzyskanie przez małżeństwo kanoniczne skutków cywilnych – dla zapewnienia bezpieczeństwa obrotu prawnego – było obligatoryjne³³.

Kontrprojekt umowy konkordatowej przygotowany przez przedstawicieli polskiego Rządu uwzględnił zastrzeżenia i postulaty zgłaszane przez poszczególne ministerstwa. Zasadniczą różnicą w stosunku do projektu Stolicy Apostolskiej było przyjęcie normy zobowiązującej duchownego do złożenia w USC zaświadczenia o zawarciu małżeństwa bez złożenia przez strony przedmiotowej prośby. Małżonkowie, chcący wywarć takich skutków, powinni jednak złożyć oświadczenie woli w przedmiocie wywarć przez małżeństwo skutków cywilnych. Oświadczenie woli małżonków miało zostać złożone już na etapie przygotowania do zawarcia małżeństwa, nie zaś – jak w dotychczasowych projektach – na etapie jego rejestracji w USC³⁴.

W projekcie rządowym wyszczególnione zostały przesłanki, od których uzależnione było uzyskanie przez małżeństwo skutków cywilnych. Do przesłanek tych zaliczone zostały: brak przeszkód wynikających z prawa polskiego, złożenie przy zawieraniu małżeństwa zgodnego oświadczenia woli, co do wywarć przez małżeństwo skutków cywilnych oraz wpis zawartego małżeństwa w aktach stanu cywilnego na wniosek przekazany Urzędowi Stanu Cywilnego w terminie pięciu dni od zawarcia małżeństwa³⁵.

Po drugie, w miejsce pierwotnie proponowanego wyłączenia możliwości wpisu do rejestru USC małżeństw zawartych przy istnieniu pomiędzy nupturientami przeszkody z prawa cywilnego, pojawiła się propozycja zobowiązania Kościoła do nieudzielania sakramentalnego małżeństwa w takich okolicznościach. Propozycję tę należy ocenić krytycznie jako niezgodną z zasadą wolności religijnej³⁶. Propozycja ta zmierzała bowiem do odmowy uznania przez państwo zawartego małżeństwa wyznaniowego, a także zakazu asystowania przez duchownych przy jego zawieraniu na forum kościelnym³⁷.

Kolejnym ograniczeniem w zakresie wolności wyboru małżeństwa wyznaniowego ze skutkami cywilnymi jest wprowadzenie terminu, w którym

³³ Tamże.

³⁴ Zob. Góralski, *Kształtowanie się art. 10 Konkordatu*, s. 17.

³⁵ Tamże.

³⁶ Zob. *Polski projekt Układu ze Stolicą Apostolską*, s. 196–201.

³⁷ Zob. Majer, *Zawarcie małżeństwa*, s. 388.

duchowny zobowiązany jest do przesłania do USC zaświadczenia o zawarciu małżeństwa wyznaniowego. Propozycja zobowiązania duchownego do przedstawienia tego dokumentu w określonym terminie pojawiła się już w projektach przygotowanych przez przedstawicieli Stolicy Apostolskiej³⁸, która zaproponowała termin trzydniowy. W kolejnym projekcie strona kościelna, biorąc pod uwagę możliwe niedotrzymanie tego terminu, wydłużyła go do siedmiu dni³⁹. W projekcie przygotowanym przez przedstawicieli polskiego Rządu powrócono najpierw do terminu trzydniowego⁴⁰, a następnie ustalono przedmiotowy termin na pięć dni⁴¹. Taka też regulacja znalazła się w Konkordacie⁴², a następnie Kodeksie rodzinnym i opiekuńczym z 1964 roku⁴³.

Małżonkowie wybierający zawarcie małżeństwa wyznaniowego i składający oświadczenie dotyczące wywarcia przez to małżeństwo skutków cywilnych chcą, żeby małżeństwo to zostało uznane w obu porządkach prawnych. Przekroczenie przez duchownego terminu przekazania do USC zaświadczenia o zawartym małżeństwie obliguje natomiast kierownika USC do odmowy rejestracji tego małżeństwa, pomimo złożonego oświadczenia małżonków⁴⁴. Może to prowadzić do sytuacji, w której małżeństwo zostanie zawarte na forum kanonicznym, ale nie zostanie uznane na forum państwowym. Uregulowanie to jest sprzeczne z zasadą wolności sumienia i wyznania, ponieważ w razie zaniedbań duchownego małżonkowie chcący uznania ich małżeństwa na forum państwowym będą zmuszeni do ponownego zawarcia małżeństwa cywilnego, a ich prawo do wyboru małżeństwa konkordatowego stanie się w takim przypadku fikcją.

Tej sytuacji próbowała w toku negocjacji zapobiec strona kościelna, postulując m.in. wydłużenie terminu przekazania zaświadczenia do siedmiu dni (w projekcie z 1991 r.) lub dziesięciu dni (propozycja Stolicy Apostolskiej w odpowiedzi na projekty rządowe)⁴⁵, a także proponując wprowadzenie,

³⁸ Zob. Góralski, *Kształtowanie się art. 10 Konkordatu*, s. 9.

³⁹ Zob. *Projekt Konwencji z 25 października 1991 r.*, s. 168–173.

⁴⁰ Zob. *Projekt polski – Układ między Stolicą Apostolską i Rzeczypospolitą Polską*, s. 258–271.

⁴¹ Zob. Góralski, *Kształtowanie się art. 10 Konkordatu*, s. 17.

⁴² Zob. Konkordat, art. 10, ust. 1.

⁴³ Zob. k.r.o., art. 8 § 3.

⁴⁴ Obowiązek odmowy rejestracji małżeństwa przez kierownika USC wynika *expressis verbis* z Ustawy z dnia 28 listopada 2014 r. Prawo o aktach stanu cywilnego, Dz.U. z 2025 r. poz. 594, art. 87, ust. 5.

⁴⁵ Zob. *Niektóre uwagi Stolicy Apostolskiej dotyczącego uzgodnionego tekstu Konkordatu z dnia 4.05.1993 r.*, w: *Dziesięć lat polskiego Konkordatu*, s. 215–218.

znanego m.in. z konkordatu zawartego przez Stolicę Apostolską z Republiką Włoch, tzw. wpisu spóźnionego, czyli możliwości dokonania rejestracji małżeństwa nawet z przekroczeniem ustalonego terminu, na prośbę obu stron lub jednej strony bez sprzeciwu drugiej⁴⁶.

Postulat ten był o tyle istotny, że w razie przekroczenia terminu przez duchownego może pojawić się kwestia zdarzeń prawnych powstałych już po zawarciu – ważnego – małżeństwa kanonicznego (np. dziecko urodzone z takiego małżeństwa będzie traktowane jako pozamałżeńskie, co będzie rodziło potrzebę jego uznania, w przypadku śmierci jednego z małżonków – uznawanych przez prawo państwowe za osoby stanu wolnego – drugi z małżonków nie nabędzie prawa do dziedziczenia czy renty rodzinnej itp.). Trzeba także podkreślić, że małżonkowie mogą nawet nie wiedzieć o przekroczeniu przez duchownego terminu do złożenia zaświadczenia, a zatem, że ich małżeństwo nie powstało według prawa cywilnego.

Podsumowując należy wskazać, że polski ustawodawca respektuje wolność sumienia i wyznania, zezwalając małżonkom na wybór jednej z dwóch równorzędnych form zawarcia małżeństwa, małżeństwa cywilnego zawieranego przed urzędnikiem stanu cywilnego lub tzw. małżeństwa konkordatowego czyli małżeństwa wyznaniowego zawieranego w obecności duchownego, które – zgodnie z wolą stron i złożonymi przez nich oświadczeniami – wywiera skutki także wobec prawa cywilnego.

Wolność wyboru sposobu zawarcia małżeństwa jest jednak ograniczona przez przepisy, zobowiązujące kierownika USC do odmowy rejestracji małżeństwa wbrew woli stron, które złożyły oświadczenie w tym zakresie (np. w razie przekroczenia terminu przez duchownego).

Na marginesie trzeba dodać, że wspomnianą zasadę swobody nupturientów co do wyboru formy zawarcia małżeństwa zdaje się podważać prawo kanoniczne, które stawia w tym zakresie pewien warunek, wskazując, że poza wypadkiem konieczności, nie można bez zezwolenia ordynariusza miejsca asystować przy małżeństwie, które nie może być uznane lub zawarte według prawa państwowego (KPK, kan. 1071, n. 2).

Również regulacja przyjęta przez partykularnego ustawodawcę kościelnego, stanowi, że „wierni Kościoła katolickiego w Polsce zawierający małżeństwo kanoniczne mają obowiązek uzyskania dla niego skutków cywilnych, zapewnionych w Konkordacie”. Bez zgody ordynariusza miejsca

⁴⁶ Zob. Kowalczyk, *Konkordat*, s. 96–105.

nie wolno zatem asystować przy małżeństwach nupturientów, którzy nie chcą, by ich małżeństwo wywierało skutki w prawie polskim⁴⁷.

5. Swoboda małżonków w przedmiocie możliwości zaskarżenia małżeństwa

Na marginesie można także zastanowić się nad kwestią wolności sumienia i wyznania w perspektywie prawa stron do zaskarżenia swojego małżeństwa zarówno przed sądem cywilnym, jak i trybunałem kościelnym lub przed oboma sądami.

Art. 10 Konkordatu, poza regulacjami dotyczącymi zawarcia małżeństwa, wprowadził także normy dotyczące jurysdykcji sądowej nad małżeństwem tzw. konkordatowym⁴⁸. Wprowadzona tym przepisem autonomia państwa i Kościoła w zakresie jurysdykcji sądowej nad małżeństwem polega na przyjęciu, że orzekanie o ważności małżeństwa kanonicznego, a także w innych sprawach małżeńskich przewidzianych w prawie kanonicznym, należy do wyłącznej kompetencji władzy kościelnej, natomiast orzekanie w sprawach małżeńskich w zakresie skutków określonych w prawie polskim należy do wyłącznej kompetencji sądów państwowych⁴⁹.

To uregulowanie wprowadziło wolność wyboru stron w kwestii podjęcia postępowania cywilnego o rozwód, kościelnego o stwierdzenie nieważności małżeństwa lub obu postępowań. To oczywiście rodzi problemy w postaci tego, czego władze państwowe obawiały się na etapie negocjacji Konkordatu – czyli tzw. legalnej bigamii (pozostawania w małżeństwie z dwoma różnymi osobami – jedną w porządku cywilnym, a drugą w porządku kanonicznym). W praktyce sądów kościelnych często zdarza się prowadzić procesy o stwierdzenie nieważności małżeństwa osób pozostających już w nowych związkach cywilnych.

Należy wskazać, że strona kościelna domagała się wprowadzenia uznania przez sądy państwowe wyroków sądów kościelnych stwierdzających nieważność małżeństwa, argumentując to tym, że w przypadku gdy małżeństwo kanoniczne okaże się zawarte nieważne (np. z uwagi na brak formy kanonicznej albo na występowanie przeszkody nieznanej

⁴⁷ Zob. Konferencja Episkopatu Polski, *Instrukcja dla duszpasterzy dotycząca małżeństwa konkordatowego* z dnia 22 października 1998 r., „Biuletyn Katolickiej Agencji Prasowej” z dnia 13 listopada 1998 r., s. 15–17.

⁴⁸ Zob. Konkordat, art. 10.

⁴⁹ W. Góralski, *Konkordat z 1993 r.*, s. 191–203.

prawa cywilnemu) – wtedy takie małżeństwo kanoniczne w ogóle nie powstaje. Zaś małżeństwo, które nie zaistniało, nie może wywierać skutków prawnych według prawa cywilnego⁵⁰. Jest to jednak temat dotyczący zakończenia małżeństwa, nie zaś jego zawarcia, wykracza zatem poza zakres niniejszego artykułu.

* * *

Wprowadzenie możliwości zawarcia małżeństwa wyznaniowego wywierającego skutki cywilne, niewątpliwie stanowi *novum* w polskim prawie małżeńskim. Pozostawienie małżonkom prawa wyboru formy zawarcia małżeństwa, w tym złożenia oświadczenia o wywarcu przez małżeństwo skutków cywilnych jest wyrazem poszanowania przez polskiego prawodawcę konstytucyjnej zasady wolności sumienia i wyznania.

Przepisy regulujące kwestię powiadomienia przez duchownego kierownika USC o zawarciu małżeństwa wyznaniowego wydają się być jednak zbyt rygorystyczne. Wyznaczenie duchownemu terminu do przesłania zaświadczenia o zawarciu małżeństwa jest uzasadnione przede wszystkim interesem prawnym małżonków, którzy chcą, żeby ich małżeństwo wywarło skutki wobec prawa państwowego. Błędem jest natomiast nakazanie kierownikowi USC odmowy rejestracji małżeństwa w przypadku przekazania zaświadczenia po upływie terminu. Zaniedbanie duchownego narusza bowiem w takim przypadku interes prawny małżonków, którzy – zgodnie z zasadą wolności sumienia i wyznania – dokonują wyboru w zakresie zawarcia małżeństwa wyznaniowego wywierającego skutki cywilne. W ten sposób bowiem małżonkowie zawierają wyłącznie małżeństwo wyznaniowe, a prawo wyboru formy zawarcia małżeństwa staje się fikcją. Wobec powyższego należy postawić postulat *de lege ferenda* o nowelizacji przepisów dotyczących terminu powiadomienia kierownika USC o zawarciu małżeństwa wyznaniowego poprzez wyznaczenie dłuższego terminu lub uznanie tego terminu za instrukcyjny. Wolność sumienia i wyznania w zakresie wyboru formy zawarcia małżeństwa powinna bowiem realizować się w sposób pełny. Małżonkowie wybierający małżeństwo konkordatowe powinni zatem mieć rzeczywistą możliwość zawarcia małżeństwa wyznaniowego wywierającego skutki cywilne. Obecnie obowiązujące przepisy nie dają takiej gwarancji.

⁵⁰ Zob. tenże, *Kształtowanie się art. 10 Konkordatu*, s. 10–11; *Projekt Konwencji z 25 października 1991 r.*, s. 168–173.

BIBLIOGRAFIA

- Dekret z dnia 25 września 1945 r. Prawo małżeńskie, Dz.U. 1945, nr 48, poz. 270 z dnia 7 listopada 1945 r.
- Ustawa z dnia 27 czerwca 1950 r. Kodeks rodzinny Dz.U. 1950, nr 34, poz. 308 z dnia 22 sierpnia 1950 r. z późn. zm.
- Dekret z dnia 8 czerwca 1955 r. Prawo o aktach stanu cywilnego, Dz.U. 1955, nr 25, poz. 151 z dnia 30 czerwca 1955 r.
- Ustawa z dnia 25 lutego 1964 r., Kodeks rodzinny i opiekuńczy, Dz.U. 1964, nr 9, poz. 59 z późn. zm.
- Ustawa z dnia 4 lipca 1991 r. o stosunku państwa do polskiego autokefalicznego kościoła prawosławnego w RP, Dz.U. z 2023 r. poz. 544.
- Konkordat między Stolicą Apostolską i Rzeczpospolitą Polską podpisany dnia 28 lipca 1993 r., Dz.U. 1998, nr 51, poz. 318, 23 IV 1998.
- Ustawa z dnia 30 czerwca 1995 r. o stosunku państwa do kościoła ewangelicko-metodystycznego w RP, Dz.U. z 2023 r. poz. 85.
- Ustawa z dnia 20 lutego 1997 r. o stosunku państwa do gmin żydowskich w RP, Dz.U. z 2014 r. poz. 1798.
- Konstytucja RP z dnia 2 kwietnia 1997 r., Dz.U. Nr 78, poz. 483 z późn. zm.
- Ustawa z dnia 24 lipca 1998 r. o zmianie ustaw – Kodeks rodzinny i opiekuńczy, Kodeks postępowania cywilnego, Prawo o aktach stanu cywilnego, ustawy o stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego w Rzeczypospolitej Polskiej oraz niektórych innych ustaw, Dz.U. Nr 117, poz. 757.
- Ustawa z dnia 28 listopada 2014 r. Prawo o aktach stanu cywilnego, Dz.U. z 2025 r. poz. 594.
- Kodeks prawa kanonicznego promulgowany przez papieża Jana Pawła II w dniu 25 stycznia 1983 roku, stan prawny na dzień 18 maja 2022 r. zaktualizowany przekład na język polski, zatwierdzony przez Konferencję Episkopatu Polski, Poznań 2022.*
- Konferencja Episkopatu Polski *Instrukcja dla duszpasterzy dotycząca małżeństwa konkordatowego* z dnia 22 października 1998 r., Biuletyn Katolickiej Agencji Prasowej z dnia 13 listopada 1998 r., s. 15–17.
- Konsultacje międzyresortowe w: Dziesięć lat polskiego Konkordatu*, red. C. Janik, P. Borecki, 2009, s. 174–196.

Niektóre uwagi Stolicy Apostolskiej dotyczącego uzgodnionego tekstu Konkordatu z dnia 4.05.1993 r., w: *Dziesięć lat polskiego Konkordatu*, red. C. Janik, P. Borecki, 2009, s. 215–218.

Oświadczenie rządowe w sprawie Deklaracji Rządu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 15 kwietnia 1997 r. w celu zapewnienia jasnej wykładni przepisów Konkordatu między Stolicą Apostolską a Rzeczpospolitą Polską, podpisanego dnia 28 lipca 1993 r., w: *Dziesięć lat polskiego konkordatu*, red. C. Janik, P. Borecki, Warszawa 2009, s. 250.

Polski projekt Układu ze Stolicą Apostolską, w: *Dziesięć lat polskiego Konkordatu*, red. C. Janik, P. Borecki, Warszawa 2009, 196–201.

Projekt Konwencji z 25 października 1991 r., w: *Dziesięć lat polskiego Konkordatu*, red. C. Janik, P. Borecki, Warszawa 2009, s. 168–173.

Projekt polski – Układ między Stolicą Apostolską i Rzeczpospolitą Polską, w: J. Kowalczyk, *Konkordat między Stolicą Apostolską i Rzeczpospolitą Polską 1993/1998. Układ między dwoma podmiotami prawa międzynarodowego na tle kształtowania się relacji pomiędzy Kościołem katolickim i Państwem polskim w okresie I i II Rzeczypospolitej, w warunkach totalitaryzmu i w III Rzeczypospolitej*, Płock 1993, s. 258–271.

Uzasadnienie projektu ustawy o ratyfikacji Konkordatu między Stolicą Apostolską a Rzeczpospolitą Polską, w: *Konkordat polski 1993. Wybór materiałów źródłowych z lat 1993–1996*, red. B. Górowska, Warszawa 1997, s. 28–31.

Wyrok NSA z dnia 12 kwietnia 2000 r. sygn. akt V SA 1512/99, „Palestra”, 2000, nr 7–8, poz. 241, LEX nr 49058.

Wyrok WSA w Gorzowie Wielkopolskim z dnia 7 września 2005 r. sygn. akt II SA/Go 277/05, LEX nr 867513.

Wyrok WSA we Wrocławiu z dnia 12 października 2005 r. sygn. akt II SA/Wr 1627/03, LEX nr 724340.

Wyrok WSA w Warszawie z dnia 25 sierpnia 2008 r. sygn. akt VIII SA/Wa 93/08.

Kodeks rodzinny. Komentarz, red. M. Grudziński, J. Ignatowicz, Warszawa 1955, s. 3–5.

Góralski W., *Droga do Konkordatu*, „Ateneum Kapłańskie”, 127(1996), z. 1(524), s. 3–15.

Góralski W., *Forma zawarcia małżeństwa według art. 1 § 2 K.R.O.*, „Prawo Kanoniczne”, 46(2003), nr 1–2, s. 91–110.

- Góralski W., *Konkordat z 1993 r. wyrazem poszanowania niezależności i autonomii dwóch systemów prawa małżeńskiego oraz woli współdziałania Kościoła katolickiego i państwa polskiego na rzecz małżeństwa i rodziny*, w: *Rodzina w prawie*, red. M. Różański, J. Krzywkowska, Olsztyn 2013, s. 191–203.
- Góralski W., *Kształtowanie się art. 10 Konkordatu między Stolicą Apostolską i Rzeczpospolitą Polską z 1993 roku w procesie negocjacyjnym*, „Prawo i Kościół”, 5(2013), s. 7–24.
- Góralski W., *Od projektu Konwencji do projektu Konkordatu. Problem zawarcia umowy między Stolicą Apostolską a Polską*, „Przegląd Prawa Wyznaniowego”, 5(2013), s. 5–21.
- Góralski W., *Słowo wstępne*, w: W. Adamczewski, *Małżeństwo w konkordacie*, Warszawa 1999, s. 13–16.
- Górska J., *Prace nad kodyfikacją i unifikacją prawa w Polsce po drugiej wojnie światowej*, „Z Dziejów Prawa”, 12 (2019), s. 653–666.
- Kowalczyk J., *Konkordat między Stolicą Apostolską i Rzeczpospolitą Polską 1993/1998. Układ między dwoma podmiotami prawa międzynarodowego na tle kształtowania się relacji pomiędzy Kościołem katolickim i Państwem polskim w okresie I i II Rzeczypospolitej, w warunkach totalitaryzmu i w III Rzeczypospolitej*, Płock 1993.
- Majer P., *Zawarcie małżeństwa kanonicznego bez skutków cywilnych*, Warszawa 2009.
- Sobański R., *Uwagi o Konkordacie podpisanym 28 lipca 1993 r. przez nuncjusza apostolskiego w Warszawie i ministra spraw zagranicznych RP*, „Wiadomości Archidiecezjalne” [Katowice] 63(1995), nr 1, s. 23–31.
- Sobański R., *Uwagi o zmianach w prawie polskim postulowanych art. 10 Konkordatu z 28 lipca 1993 r.*, w: *Czy potrzebna jest w Polsce zmiana prawa rodzinnego i opiekuńczego?*, red. B. Czech, Katowice 1997, s. 281–290.